

Қолданылған әдебиеттер:

1. Айтжанова Р.М. Этнос субъектісін қалыптастырудың этнопедагогикалық негіздері. – Қарағанды «Санат-Полиграфия», 2005. – Б. 6-7.
2. Урунтаева Г.А. Диагностика психологических особенностей дошкольника: Практикум. – М., 1999. – С. 57.
3. Урунтаева Г.А. Практикум по дошкольной психологии: Учеб. пособ. - М., 1998. – С. 21-23.
4. Калинин С.И. Компьютерная обработка данных для психологов. – М., 2002. – С. 69-70.

Жәнібек Д., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, педагогикалық факультеті, ПЖП-41 тобының студенті
(*Ғылыми жетекші – п.ғ.м., аға оқытушы Манашова Г.Н.*)

ОТБАСЫНАН ТЫС ТӘРБИЕЛЕНГЕН БАЛАЛАРДЫҢ ҚОҒАММЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Қазіргі таңда елімізде жетім балаларға және ата-ана қамқорлығынсыз өскен балаларға деген қарым-қатынас тым нашарлап бара жатыр. Неге десеңіз? Адамдарда қалыптасқан пікір бойынша белгілі бір отбасында өспеген баланы, ата-анасы жоқ баланы, яғни, ата-ана қамқорлығын көрмеген баланы – жаман деп есептеуді әдетке айналдырған.

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларда аса маңызды әлеуметтік құрылым – отбасының ықпалы жетіспейді. Тәрбиеленушілер үшін балалар үйі – уақытша болатын жер, оқу аяқталғаннан соң балалар өздігінен өмір сүру үшін ашық әлеуметтік ортаға шығарылады. Тәрбиеленушілердің өмір жолдарының ойдағыдай болуы оларды балалар үйінің дербес өмірге қаншалықты дайындағанына байланысты. Жеткілікті өмірлік тәжірибесі жоқ, әдеттегі қамқорлық пен өмір салтынан айырылған бұрынғы тәрбиеленушілер дербес өмірге кірісуге дайын емес болып шығады. Балалардың есеюі олардың ересектермен белсенді өзара әрекеттестігі жағдайында мүмкін болады. Сондықтан жетімдік өмір салтының ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың әлеуметтенуі мен дербестену процесіне жағымсыз ықпал етуі, сондай-ақ ересектердің балаларға қатысты позицияларының қалыптасуына ықпал еткен қоғамдағы елеулі өзгерістер, міне бұлардың бәрі әр түрлі әлеуметтік құрылымдардың тәрбиелік ықпалдарын онтайландырудың мүмкіндіктері мен жеке тұлға қалыптасуының жаңа резервтерін іздестіру қажеттілігіне әкеледі.

1994 жылы 11 қарашада қабылданған «Бала құқығы туралы» Конвенциясында әрбір баланың, оның ата-анасының немесе қамқоршысының қандай да бір кемсітушіліксіз нәсіліне, түр-түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге де сенім-нанымдарына, ұлттық, этникалық немесе әлеуметтік шығу тегіне, мүліктік жағдайына, баланың денсаулығының және туылуының жай-күйіне немесе өзге де жағдайларына қарамастан, барлық құқықтарын құрметтелуін және қамтамасыз етілуін көздейді. Бірақ біздің қоғамда бұл толық орындалып жүр деп айту қиын [1].

Әрине, ата - ананың көрсеткен қамқорлығымен, белгілі бір адамдардың көрсеткен қамқорлығын салыстыруға келмейді. Өз қаныңнан тумаған балаға, ата-ананың көрсеткен мейірбандығын көрсету өте қиын. Өйткені, ата-ананың баласына көрсеткен мейірімділігіне тең келер ешнәрсе жоқ. Дегенмен де, ол балаларды тәрбиесіз, қатігез немесе тас жүрек деп айтуға да болмайды. Өйткені, адам көрмеген затын жасауы қиын. Ал ондай жағдайда тәрбиеленетін балалар, яғни, ата-ананың мейірімін көре алмаған бала мейірімділік жайлы түсінігі де толыққанды қалыптаспағаны да анық. Және ол балалардың өмірге деген көзқарасы, толыққанды отбасында өскен балалардан айырмашылығы болатыны да даусыз.

Олар да жақсы адам бола алады, одан да жоғары дәрежеге жетуі мүмкін. Бала – өскен ортасында қалыптасатын тұлға, яғни, қоршаған ортасының нәтижесі. Егер біздің оларға қарым-қатынасымыз және көзқарасымыз жоғарыда айтылған деңгейде болатын болса, онда олардың сондай қатігез болуына бірден-бір себепкер біз болғанымыз.

Жетімдер мен жетімханалар жайлы алғашқы мәліметтер дәуіріміздің IV ғасырынан (335 жыл, Цареград) бастау алады, ал олардың көбею кезі Еуропада XVII ғасырдың тұсы болып саналады. 1760 жылы испан елінің бір дін қызметкері «жетімханада бала көңілсіз күй кешеді және көбі қайғы-мұңнан өледі» деп жазған. Алайда жабық типтегі балалар мекемелерінде өмір сүрудің салдары ғылыми мәселе ретінде тек XX ғасырда ғана қарастырыла бастады [2].

Жалпы жетімдер үйінде, мектеп-интернаттарда оқыту процесімен қатар, мазмұны бойынша түрліше тәрбие бағдарламалары жүзеге асады. Бұл тәрбие бағдарламаларының негізгі міндеті – дене жағынан және адамгершілікке қабілетті, қазіргі таңдағы өмірге дербес түрде өмір сүре алатын адамды даярлау болып табылады.

Балалар үйі мен интернаттың тәрбиеленушілерінің ішінен жоғары оқу орындарына түсіп, түрлі салаларда қызмет атқарып, қоғамдық өмірге белесене араласып жатқандары бар екені белгілі. Дегенмен, қазіргі кездегі балалар үйіндегілердің барлығы бірдей жетім балалар емес. Мұндай мекемелерде ата-аналық құқынан айырылғандардың балалары, жалғызбасты ата-аналардың балалары, ата-аналары тастап кеткен балалар, ауруына байланысты әрекетке жарамсыз деп танылғандардың балалары, ата-анасы сотталып кеткендердің балалары, жетім және тастанды балалар тәрбиеленеді. Бұларды «әлеуметтік жетімдер» деп атайды.

А.М.Прихожан мен Н.Н.Толстых зерттеулері бойынша мынадай мәліметтерді байқауға болады.

Отбасынан тыс тәрбиеленетін балалардың жиі жағдайда өздерінің жеке құндылықтары жайлы ұғымдарының әлеуметтік беку жағдайлары жиі жағдайда жоқ болады, бұл терең эмоционалды дискомфортқа әкеліп соғады, ал ол өз кезегінде агрессия мен мазасызданудың пайда болуына себепші болады. Мазасыздану – бұл болатын қауіп-қатерді күтуге орай эмоционалды дискомфортты бастан кешу жағдайы.

Отбасынан тыс өсетін балаларды көбінде жеке тұлғаның қалыпты дамуы үшін соншалықты маңызды өз құндылығы туралы түсінікті әлеуметтік бекіту тәсілдері жоқ болады. Аналық депривацияның салдарынан қалыптасатын «Мен» тұжырымдамасы көп жағдайда оңды мазмұннан толықтай ажыраған болып шығады және ол сондықтан да өте әлсіз, өзін озбырлықтан басқа адамдарға деген дұшпандықтың көмегімен қорғайды.

Ағылшын психологы Р.Бернс былай деп жазады: «Жағымсыз “Мен” тұжырымдамасы мен тұйық, сезімсіз, озбыр жеке тұлғаның дамуы балада ата-аналарға ынтықтықты қалыптастырудағы сәтсіздіктердің салдары болып табылады деп ұйғаруға болады». Балада бәрінен бұрын сырттатылғандық, қараусыз қалғандық сезімі (бұл өмір шындығына сәйкес келмеуі де мүмкін) пайда болады, ол одан кейін жағымсыз «Мен» тұжырымдаманың негізін құрады. Бұл өз кезегінде адамдарға қатысты шиеленістің пайда болуымен нақты индивидті қабылдамауға әкеледі. Мұндай өзара әрекеттестік барысында өзіне-өзінің, сондай-ақ басқа адамдармен жағымсыз қатынас күшейеді. Баладағы ересек адамның бейнесі жылулықпен де, сүйсіпеншілікпен де қауымдаспайды және де ол олардан осыған ұқсас әрекеттерді күтпейді де» [3].

Балалар үйлерінде тәрбиеленетін балалардың психикалық дамуын көп жылдар бойы зерттеген психологтар И.Лангмейер мен З.Матейчик «психикалық депривация» түсінігін енгізді. Олар мұны ұзақ уақыт бойы субъектіге кейбір негізгі өмірлік маңызды психикалық қажеттіліктерін жеткілікті мөлшерде қанағаттандыру үшін мүмкіндік берілмейтін өмірлік жағдаяттардың нәтижесінде туындайтын психикалық жағдай ретінде түсіндіреді [4].

Баланың зияткерлік дамуының жеткіліксіздігі танымдық процестердің дамымағандығынан, әлсіреуі немесе қалыптаспағандығынан, ойлаудың (көрнекілік-бейнелік, абстрактілі-қисындық, ауызшалық және т.б.) нашар дамуынан, есте сақтаудың нашарлығынан, назар аударудың тұрақсыздығынан, білімдарлықтың төмендігінен, пәндер мен оқиғаларға ұзаққа созылмайтын қызығушылықтың нәтижесінде басталған істі аяқтай алмаушылықтан, танымдық уәжделудің төмендеуінен және т.б. көрінуі мүмкін. Психологиялық зерттеулер тәрбиеленушілерде көңіл бөлу мен есте сақтау даму деңгейінің орташа статистикалық нормадан ауытқымайтынын дәлелдейді. Алайда ішкі күштерді, тірексіз іс-тәжірибелік әрекеттерді талап ететін міндеттерді шешудегі қабілетсіздіктен көрінетін жағдайда аса тәуелділік, абстрактілік-қисындық ойлау мен ауызша-қисындық ойлау дамуының төмендеуі айқындалады. Бұл мәліметтер балалар үйлерінде тәрбиеленушілерді зияткерлік дамудағы төмендеудің негізгі себептері туа біткен тұқымқуалаушылық факторлары, орталық жүйке жүйесі жұмысының анатомиялық-физиологиялық бұзылушылықтары емес, ортаның ықпалы, педагогикалық жаңсақтықтар болып табылатынын дәлелдейді. Себептердің біреуі, ересектермен сапалы, мазмұнды қарым-қатынастың жоқтығы болып табылады [5].

Балалар үйлеріндегі балалардың көбісі өмірдегі ең басты нәрсе – ата-аналар қамқорлығы мен махабатынан айырылғандар. Олардың көбісі «жанұя», «үй», «ана», «әке» деген ұғымдарды түсінбейді. Бұл ұғымдарды түсіне білмеуі интернат пен балалар үйі жағдайындағы ұйымдасқан тәрбие процесіне өте көп проблема тудырады.

Жетімдер үйі, мектеп-интернаттарда жүргізілетін түзету тәрбиелік жұмыстарындағы ең басты фактор баланың әлеуметтік тәжірибесін қалыптастыруға көмектесетін гуманды, яғни адамгершілік ортасын құру факторы болып табылады.

Балалар үйлеріндегі балалардың психикалық дамуының түрліше болуына тұқымқуалаушылық ерекшеліктерінен гөрі тұрмыс жағдайында тәрбие мен оқытудағы айырмашылықтар көбірек әсер етеді. Өмірінің алғашқы күндерінен бастап балалар үйіне түсетін жандардың дамуы ата-анасы барлардың дамуынан ерекше болатыны хақ. Қарым-қатынасқа деген қажеттілік бала бір айға толартолмас шақта байқалады. Әрине, ондай қарым-қатынас жасайтын анасының жоқтығынан сыртқы ортадан алатын бала әсерлерінің ауқымы шектеулі болады. Мұндай сенсорлық оқшаулану, дамуды кешеуілдетеді. Атап айтқанда, қимыл-қозғалыстарының дамуы баяулайды, тілдері кеш шығады, кей жағдайда ақыл-ойының дамуы да тежеледі.

Баланың тұлға ретінде қалыптасуына өмірінде «Ата-ана-бала» қарым-қатынас жүйесіне түспеуі қатты әсер етеді. Мінездерінде қырсықтық, бірбеткейлік сияқты жағымсыз қасиеттер ерте көріне бастайды.

Барлық зерттеушілер балалар үйлерінде тәрбиеленушілердің жеке тұлғасының қалыптасуындағы көп қиындықтар эмоциялық-еріктік салада: әлеуметтік өзара әрекеттестіктің бұзылуынан, өзіне деген сенімсіздіктен, өзін-өзі ұйымдаструшылық пен мақсатқа ұмтылушылықтың төмендеуінен, дербестіктің жеткіліксіз дамуынан, өзін өзі барабар емес бағалауынан, айналасындағылармен қалыпты өзара қарым-қатынастар жасауға қабілетсіздігінен, ынтымақтасу үрдісінің мүлдем жоқтығынан көрініс табатынын атап көрсетеді. Осы тектес бұзылушылықтар көбінде аса алаңдаушылықтан, эмоциялық ширығудан, психикалық қажудан, эмоциялық торығудан, әр текті кедергілерге аса сезімталдықтан, қиындықтарды жеңуге дайын еместігінен, жетістіктер мен табысты қажетсізудің төмендеуінен, сенімсіздіктен, қызбалықтан, ұстамсыздықтан, шамадан тыс импульстік белсенділіктен, эмоциялық салқындықтан, өзін-өзі күштеуден, айналасындағылармен эмоциялық қарым-қатынастардың бұзылуынан, енжарлықтан, торығудан және т.б. байқалады [6].

Балалар үйінің жасөспірімдерінде өзіндік сананың қалыптасуында да өз ерекшеліктері бар. А.М.Прихожан мен Н.Н.Толстых отбасында және отбасынан тыс өсіп келе жатқан жасөспірімдердегі «Мен» бейнесінің сипаттамасы бірқатар мәнді параметрлер бойынша ерекшеленеді деп есептейді:

1) өзінің жеке тұлғалық ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне бейімделу (бұқаралық мектеп) – сыртқы ортаға бейімделу (мектеп-интернат);

2) «Мен» бейнесінің есейгендік, онымен байланысты өзіндік құндылықтар жүйесі бағытында қарқынды қалыптасуы (бұқаралық мектеп) – «Мен» бейнесінің бұл жақтарының көрсетілген кезеңдерінің тұрақтылығы (мектеп-интернат);

3) жасөспірімдік сипаттамалардың айқын көрінуі (бұқаралық мектеп) – «Мен» бейнесінің кейбір жақтары дамуының жас сипаттамаларымен сәйкес келмеуі (мектеп-интернат).

Отбасы мен балалар үйлерінде тәрбиеленуші жасөспірімдердің уақытша перспективасын кезінде А.М.Прихожан мен Н.Н.Толстых егер мектеп оқушылары үшін іске асуы жеткілікті дәрежеде алыс болашақпен (институтқа түсуге, отбасын құруға ұмтылу, кәсіптік қызметте табыстарға жетуге және т.б.) байланысты сарындардың көптігі сипатты нәрсе болса, онда тәрбиеленушілерде бүгінгі күннің немесе жуырдағы болашақтың сарындары (футбол ойнау, ертеңгі болатын бақылауды «4»-ке жазу және т.б.) басым болатынын, алыстағы перспектива сарындарының іс-жүзінде білдірілмегенін анықтайды [7].

Балалардың лайықты өмір сүруінің неғұрлым жайлы нысаны олардың табиғи жағдайларда, яғни отбасы жағдайларында дамуы болып табылады. Бүгінгі күні Қазақстанда жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды азаматтардың отбасыларына берудің әр түрлі нысандары бар. Осындай нысандардың ішінен тұру жағдайлары отбасылыққа неғұрлым жақын халықаралық және ұлттық бала асырап алуды, қамқоршылық пен қорғаншылықты, патронаттық отбасыларын, отбасы үлгісіндегі балалар үйлерін, балалар ауылдарын бөліп атауға болады.

Патронаттық тәрбиелеу – бұл балаға қатысты қамқоршы (қорғаншы) міндеттерінің бір бөлігін қамқоршылық және қорғаншылық органдарында сақтай отырып, мемлекеттік қорғауға зәру, патронат тәрбиешінің отбасына тәрбиелеуге берілген баланы орналастыру нысаны.

Патронат жүйесінде басқа қалған нысандарға қарағанда, баланың өзінің биологиялық ата-аналарымен байланыстарын сақтау және қалыпта ұстау бағдарламасы салынған. Баланы орналастырудың осы нысанын сондай-ақ отбасында тұру тәжірибесін дарыту, отбасы рольдерін және отбасындағы мінез-құлықтың гендерлік модельдерін түсіндіру арқылы оны әлеуметтендіруді және өз бетімен отбасылық өмір сүруге дайындауды қамтамасыз ету үшін пайдалануға болады. Бұл балалар үйлерінің түлектері үшін ерекше маңызды.

Балалар еркін қоғамдағы жауапты өмірге дайын болуға тиіс. Ал жетім бала балалар үйінен түлек болып шыққаннан кейін күн сайын ересектердің көмегінен бастан кешіруіне тура келетін түрлі проблемаларды шешуге қауқары жоқ. Балалар үйлері түлектерінің ішінде олардың қатарластарына

қарағанда, қылмысқа қатысушылар немесе қылмыс құрбандары неғұрлым жиі ұшырасады, жұмысынан немесе тұрғын үйінен неғұрлым жиі айрылады, ал өз отбасын әрең құрса, оның нашакорлық немесе маскүнемдік жолға түсуі тіпті оңай, сонымен қатар олардың арасында суицид құрбандары да жиі кездеседі. Бұл - олардың жеке-дара өмірге енуінің үлкен қиындықтармен ұштасып, әр уақытта табысты жүрмейтінінің белгісі.

Қорытындылай кетер болсақ, жоғарыда аталмыш мәселелердің барлығы да біздің сол балаларға дұрыс қарым-қатынас жасай білмеуімізден туып отыр. Егер біз оларды қоғамға дұрыс қабылдасақ, олардың да қоғамға қатынасы қатаң болары даусыз. Яғни, оларға демеу болмауымыздың, жәрдем көрсетпеуіміздің салдарынан олардың да алар тәрбиесі қатыгездік болары анық. Бұл жағдайды алдын-алуымыз үшін, біз оларды жақсылыққа, мейірімділікке барлығымыз бірдей тәрбиелей білуіміз қажет. Ал ондай әрекетті біз өзіміз жасай білуіміз қажет. Біздің ойынша сонда олар өздерін қоғамнан ысырылып қалған болып сезінбейді деген сенімдемін.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345 Заңы
2. <http://www.diplomkaz.kz/wp-content/uploads/2013/03/>
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание.- М.: Прогресс, 2007.
4. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. - Прага, 2004.
5. Евдокимов Ю.А. Коррекционно-развивающие функции работы по социальной адаптации воспитанников детских домов. – СПб., 2009. – С. 1-40.
6. Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру мекемелерінде балаға достастық ортаны қалыптастыру технологиялары: Оқу құралы / А.Қ. Құсайынов, Ж.И. Намазбаева, А.Т. Құнанбаева, Ә.Б. Садықова. – Алматы: ROND&A баспасы, 2009.
7. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психологическая помощь в воспитании детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. - М.: Просвещение, 2010.

Капарова А.А., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, математика және ақпараттық технологиялар факультеті, Ммаг-23 тобының магистранты
(Ғылыми жетекші – п.ғ.к., доцент **Қосыбаева Ү.А.**)

ОНЛАЙН САБАҚТАРДЫҢ МӘНІ МЕН МАҒЫНАСЫ

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында: *«Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімдік деңгейімен айқындалады» деп айтылған. Егемендік алған тәуелсіз Қазақстанның әлемдік өркениетке жетудегі бірден-бір дара жолы – білімжүйесі [1].*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шырдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген [1].

Қазіргі заман ағымына байланысты оқушылардың білімге қызығуын арттыру үшін мұғалімдерге жаңа талаптар қойылуда. Сол себепті оқытудың әр түрлі технологиялары жасалып, мектеп тәжірибесіне енгізілуде. Жан-жақты ізденістің нәтижесінде білім беру саласында жаңа педагогикалық технологиялардың саны да, сапасы да өсіп келеді. Мұғалім үнемі шығармашылықпен, ізденіспен жұмыс жасап отырса, жаңашылдыққа жақын болғаны. Өзгелердің үлгісін өз ісінде пайдалана білсе, оған өзіндік қолтаңбасын қосып отырса – оқушы тәрбиелеу мен білім берудегі жетістігі сол болмақ. Қазіргі педагогикалық әдебиеттерден 50-ден астам оқыту технологиялары қолданысқа енгізілгені белгілі болып отыр.

Білім беруде Интернет желісінің электрондық пошта, телеконференция, жіберу тізімдері (Mailing lists), электрондық оқулықтар, электрондық кітапханалар, WWW де ақпарат іздеу сияқты мүмкіндіктері кең қолданылып жүр. Сонымен қатар, желі ресурстарын пайдалану арқылы online режимінде сабақ өткізу, мысалға анимациялар, апплеттер немесе интерактивті виртуалды зертханалар пайдалану арқылы сабақтар өткізілуде.

Оқытудың қазіргі заманғы формаларының бірі дәстүрлі оқыту әдістерінің шегін едәуір кеңітетін және дамытатын, әрі оқушылардың танымдық пен шығармашылық белсенділігін дамытуға,